

He mukā

He Pitopito Kōrero nā Te Taura Whiri i te Reo Māori

Te Kura Reo 25 ki Waimārama

nā Timoti Kāretu

E rere nei te wā i tāna rere me te kore i whakapono, āe, kua eke tēnei ki te tau rua ngahuru mā rima mai i te whakatūranga o te kura reo tuatahi ki runga i te papa o Waimārama, ki mua i te aroaro o te tipuna whare, o Taupunga.

I a au ka noho nei, ka tuku i a mahara kia hoki whakamuri, pupū ake ana te aroha nui ki te Poari tuatahi o Te Taura Whiri i Te Reo Māori, ki te hunga nāna nei te kaupapa i pīkau, nā reira anō hoki te waka o ngā kura reo i uaki i te tau 1989. Ko mātou o taua wā rā ko Tā Kingi Matutaera Īhaka, ko Kahurangi Katerina Mataira, ko Anita Moke, ko tā mātou punua Pākehā, ko Tākuta Ray Harlow, ā, ko Mātene Rūawai te kaituhi i ngā kōrero, i ngā whakatau o roto i ā mātou hui.

I takea mai ngā kura reo i te inoi mai a ngā kura kaupapa i tētahi paku āwhina ki te whakakaha ake i ō rātou reo, ki te kimi anō hoki i ngā kupu i te pīrangitia kia taea ai ngā kaupapa o roto i te kura te kawe ki te reo Māori. Nā konei i mahiti ai i a mātou ngā tau tōmua ki te kimi kupu hou, ngā autaia kupu i ēnei rā nei kua tino tangata whenua ki te papa o te reo.

I roto i te titonga o te kupu hou, ko te whakaara ake i ngā kupu o te ao tawhito, ka whakahāngai ai ki ō ēnei rā nei tikanga, i runga anō i tōku tino whakapono arā kē te mahi a te kupu kei ngā titonga o tāukiuki e moumou mai ana. Nō reira ko tāku i taua wā rā, ā mohoa nei, he nanao atu ki reira, ka tō mai ai ki te ao mārama kia pūhia anō ai e ngā hau a Tāwhirimātea, kia whitikina anō hoki e ngā hihi o Tamanuiterā, me te aha, e kaha nei te whakamahia o te kupu mai i uki i roto i ngā rerenga kupu, i ngā titonga anō hoki o te wā nei ahakoa te whakatakē mai a ētahi – i wā rātou nei!

Ko te waimarie ōku, ko te matatau o te hunga i noho mai hei kaiwhakaako mō roto i ngā kura nei. I te tīmatanga i noho ko mātou tonu o te Poari ngā kaiwhakaako, ā, nō roto i te wā ka tikina atu ūna tohunga ki te reo mai i ngā iwi o te motu. E kore e taea e au te katoa te whakarārangī i konei, engari ko ētahi me whakahuahua e au, pērā i tō mātou tino kuia, i a Mate Kaiwai, ka whai mai ko Miria Simpson, ko Ngāhinatūrae Te Uira, i a Wiha Te Raki Hāwea, i a wai ake, i a wai ake kua ngaro nei i te tirohanga kanohi, kia noho noa ake au i konei tangi ai ki ōku mate i te aurakitanga o mahara ki ngā nohonga tahitanga, ki ngā tohenga tahitanga, ki ngā katanga tahitanga. Taukuri rā te momo reo ka ngaro i tō koutou riōronga.

I pai ai i te ekenga mai ki te waka ko tēnei momo i a Te Wharehuia Milroy, i a Te Waihoroi rāua ko Rāhera Shortland, i a Te Haumihiata Mason, i a Hēni Jacob, i

Taupunga Marae

a Hiria Tūmoana, i a Materoa Haenga, i a Te Manahau Morrison, i a Julian Wilcox me ō muri mai i ērā pēnei i a Pānia Papa, i a Te Heketū Blake, i a Pakake Winiata, i a Ngāringi Kātipa, i a Jarrad Boone, i a Ruakere Hond, i a Wayne Ngata, i a wai ake, i a wai ake. Ahakoa kī mai aku koroua kei whakahuahua ingoa, anei a Timoti e takahi nei i taua tohutohu rā, nō reira mēnā he ingoa kua mahue i a au kei riri mai koutou, heoi waiho mai tērā ki tōku tua pīkau ai.

He aha i riro ai ko Waimārama te papa whakatere i te kaupapa o te kura reo? Ki tōku taha Kahungunu koirā tōku marae ki te taha ki tōku tipuna, ki a Timoti Tōwhare, ā, i te ora tonu tōku karangatanga whaea, arā, te taina o tōku whaea ake, ā, ko ia te mana ki muri i aua tau rā. Kotahi noa taku karanga ki a ia, mana tonu atu ki reira tū ai te kura reo, ā, nōna kua riro nei, kua tū mai ko tana tamāhine ki tērā tūranga. Pakē ana hoki te waha o te whaea me tahuri ka tika, ā, koirā anō hoki te momo kei taku tuahine!

E nui rawa atu ana te mihi ki Waimārama, te kāingā āhua kore reo nei, engari nō roto i ngā tau kua puta te taniwha i tōna rua, ā, e ora haere nei te reo ki reira nā roto i te whakaaweawetanga mai a ngā kura reo nei. Koinei te hua nui kua puta ki a mātou, ki ngā hapū o Waimārama.

E kore e taea te tatau, te whakatakoto rānei ngā hua kua puta ki te hunga haere mai ki ngā kura nei i roto i ngā tau, engari e rangona ana te kaha noa ake o te rere o te reo i waenga i tēnei whakapaparanga i tērā o ō rātou mātua, tīpuna anō hoki i ētahi rohe.

Kia tikina atu ētahi o ngā rārangī o te waiata rongonui a Ngori Pēwhairangi, kāore hoki i tua atu i ēnei kupu āna:

*'Whiua ki te ao, whiua ki te rangi, whiua ki ngā iwi katoa
Kaua rawa rā e tukua e kia memeha ē
Pupuritia! Kōrerotia mō ake tonu!'*

Ngā Kōrero o Roto

Te Kura Reo 25 ki Waimārama	1
He Mihi nā te Minita	2
Te Manu Rangatira o Ngāti Manu	2 – 3
Kua ‘Tumeke’ Mai Hoki ko Kenia	3
He Aha te Kai a te Rangatira?	4
Te Māharaharatanga Nui o te Iwi Māori ki Tōna Reo Rangatira	5 – 6
He Pātaka Kupu	6
Toitū te Reo Māori	7 – 8
Te Toi Reo Māori ki Te Kura Reo o Waimārama 2014	8 – 9
Mā te Kāinga me te Hapori mā te Reo!	10 – 11
Te Wiki o te Reo Māori, Haere Ake	12
Ngā Kaupapa Reo Māori	12

ISSN: 1177-7249 (ā-ipurangi)
ISSN: 0114-6017 (ā-tā)

Te Taura Whiri i te Reo Māori
Pouaka Poutāpetā 411
Papa 14 The Co-operative Bank
Te Ara o Ballance
Te Whanganui-a-Tara 6140
Waea: 64 4 471 0244
Waea whakaahua: 64 4 471 2768
Ímēra: tereo@tetaurawhiri.govt.nz
Pae tukutuku: www.tetaurawhiri.govt.nz

He Mihi nā te Minita

Te Mātāwai

Kātahi tonu nei te matapakinga o te tauira Rautaki Reo Māori ka mutu. Ko tētahi kaupapa nui, ko te whakatūranga o Te Mātāwai hei whare whakamaru i te rangatiratanga o te reo.

Mā Te Mātāwai e whiriwhiri ko wai mā ngā mana tohutohu o ngā pokapū whakatipu i te reo Māori, arā, o Te Taura Whiri i te Reo Māori, o Te Māngai Pāho, o Whakaata Māori; ā, ko wai mā hoki ngā mema Māori tokorua ki te poari tohutohu o Irirangi te Motu. Mā Te Mātāwai hoki ngā whāinga e tohu mō Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Māngai Pāho.

Ko ngā poupou o Te Mātāwai, tokowhitu nō ngā iwi, tokorua nō ngā rōpū tautoko i te kaupapa o te reo. I hangaia pēneitia a Te Mātāwai i runga anō i taku whakapono, kua tae ki te wā e huri ake ai ngā iwi ki te whakarauora anō i ō rātou reo motuhake.

Ka tāpaetia ngā māharahara o ētahi, kei waiho ngā tāngata, ngā whānau, ngā rōpū tino kaingākau ki te reo Māori ki te taha; e kīia ana, mai i te whakataunga o ngā take Tiriti, kua warea kē te nuinga o ngā iwi ki te tiaki i ngā pūtea, ki te whakamahi i ngā rawa hei oranga mō te iwi.

Ko taku urupare, me whakatika ngā iwi kia mau tonu ai te rangatiratanga o ā rātou taonga tuku iho. Me kaua ngā iwi e takahi poka noa i te kaupapa, engari me manaaki, me tautoko ngā whānau, ngā rōpū mā ā rātou mahi te reo e ora ake ai. Me whakakotahi tātou i a tātou, i runga i te whakaaro nui ki te reo o ū tātou tīpuna.

He nui ngā mahi! Me hui ngā iwi i roto i ngā rohe ā-reo e whitu, me ngā rōpū reo Māori, ki te whiriwhiri ko wai mā ā rātou tāngata ki Te Mātāwai. Me āta whiriwhiri ngā tikanga whakahaere me ngā whāinga nunui mō ngā mahi whakaora ake i te reo.

I te wā e āta whakatūria ai a Te Mātāwai, ka noho tonu ngā pokapū reo Māori ki te whakahaere i ngā kaupapa reo. Engari ko te tūmanako, ā tōna wā ka tū rangatira ngā iwi Māori, me ū rātou reo rangatira, hei hoa mana motuhake mō te Karauna.

Hon Dr Pita R Sharples, Minita mō ngā Take Māori

E te Manu Rangatira o Ngāti Manu, e, Haramai Tētahi Āhua!

I eke atu a Evelyn Tobin ki te Poari Whakahaere o Mā te Reo i te tau 2008, hei kanohi, hei reo kōkiri mō ngā hapori. He wahine tēnei kua tino roa e mahi ana i te ao mātauranga, ka mutu ahakoa ngā whakapātaritanga, ngā wero mō te reo ka takoto mai ki tōna aroaro, kua kawea ake e tuawahine, kāore he tirotiro, he aha.

Nā konei pea i kopoua atu ai ia ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori, ki te whawhai tonu mō te reo, ki te takahi hoki i te huarahi i parangia mai e te Toihau tuatahi o Te Aupōuri, e Tā Kingi Matutaera Īhaka.

I roto i ngā tau toru tekau ka hipa, kua whakapau kaha a Evelyn ki te whakaako i te reo, ki te ārahi me te whakatakoto hoki i ngā marautanga reo Māori mō ngā kura. Nā konei ia i mārama pū ai ki ngā whakatūpato o te whakapau i ngā rauemi katoa mō te reo ki te taha īkawa o te ao mātauranga. Ko ia tētahi i oke tonu kia whai wāhi atu ngā kāinga me ngā hapori ki ngā mahi whakaora ake i tō tātou reo.

Mai i te tīmatanga ake o ngā kura whakapakari reo i whakahaeretia e Te Taura Whiri i te Reo Māori i mua, taka mai hoki ki ngā kura reo e whakahaeretia ana

e ngā iwi ināianei, he mahi nui e ngaro ai te kanohi o Evelyn, hoki atu, hoki atu ko ia tērā e ako tonu ana, e ako tonu ana. Nā wai ā, ka whakatūria ko Te Panekiretanga, ehara, ko ia anō tērā e hokihoki tonu ana ki tērā o ngā akoranga, haere he ranga, haere he ranga. E hoa mā, ko te wahine nei rā te tauira o te whakarirā tonu, o te kakari tonu mō tō tātou reo te take.

"He mutunga kore tēnei mea te ako i tō tātou reo ātaahua, he maramara hou, he whakapuwharu hou ka ākona i ia akoranga, nō reira ki te manawa rahi ngā pākeke pērā i a Timoti, i a Te Wharehuia, i a Materoa, i a Rāhera, ki te whāngai i te reo, me rite anō tōku kaha kia tae atu au ki ngā kura nei".

I kopoua atu a Evelyn ki te Poari o Te Taura Whiri i te Reo Māori i te Poutūterangi 2010, ka makere mai ia i te paunga o tērā tau, te tau 2013.

Ko te kupu mōna a te Minita nāna nei ia i kopou atu ki te Poari, "I a ia i te Poari, he nui ngā pūkenga, ngā mātauranga i kawea mai e ia, he nui hoki te wāhi ki a ia i roto i ngā mahi a Te Taura Whiri i te reo Māori ki te whakatairanga me te whakaora ake i te reo Māori".

E tino tautokohia ana ēnei whakaaro ōna e ngā kaimahi o te Tari nā rātou te mahi ki te kawe i a Mā te Reo, otirā e te tari nui tonu. Ka mihi tonu rā te ngākau ki a koe Evelyn, ki tō tautoko tonu i ngā kaimahi me tō whakapau werawera kia toitū tonu ai tō tātou reo rangatira ki te mata o te whenua.

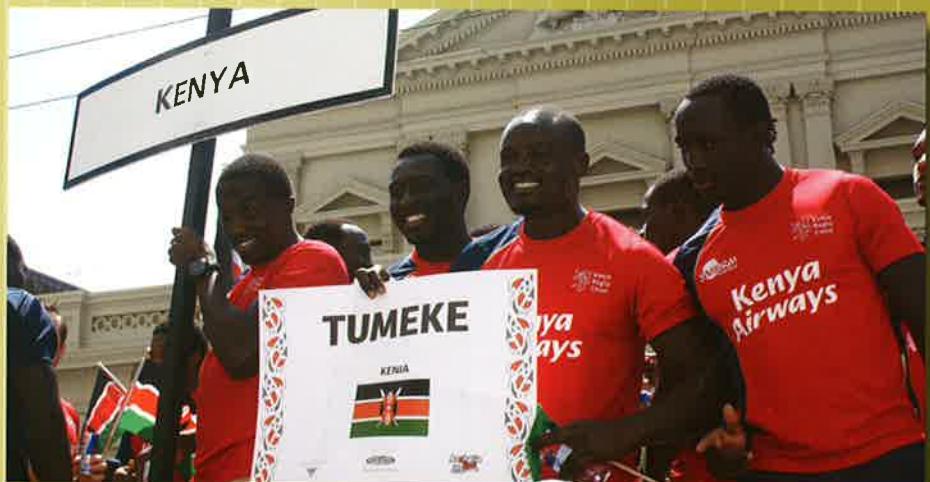
Ko Evelyn Tobin

Kua 'Tumeke' Mai Hoki ko Kenia

I whai atu ētahi o Te Taura Whiri i te Reo Māori i te hikuroa tini tāngata i puta ake ki te pōhiri i ngā kairākau i tau mai ki Te Whanganui-a-Tara nei mō ngā 'Whitu' i Āwherika, i ngā Amerika, i Uropi me Te Moana-nui-a-Kiwa. Pārekareka ana te mātakitaki i ngā māitiiti nei e haere ana i te puku o te taone, ko ā rātou kāhui werewere ki mua, e whatiwhati ana ngā hope i ā rātou mahi āhuareka, i ā rātou kanikani. Ka wani rā ngā mahi ngahau a ngā tīma, i mua i te ekenga ki te mura o te ahi, ka rawe hoki te kite i te riro o te wairua tangata i te pārekareka, i te harikoa. Nā konei i whai ai ētahi o ngā kaimahi ki te kuhu atu i tō tātou reo rangatira ki ngā mahi nei.

Ko te mahi tuatahi ko te hanga pānui kia mārama te kitea o te kupu 'tumeke', me ētahi atu kōrero pērā i te 'ka mau te wehi', te 'kia ita', te aha atu. Kātahi ka tuhia ngā ingoa o tēnā, o tēnā tīma ki te reo Māori, ka pania atu ā rātou haki, me te mea nei nā rātou ake te pānui.

Ko ngā kairākau o Kenia te hunga i tino ngākaunui mai ki te kaupapa. I

Kua 'Tumeke' Mai Hoki ko Kenia

āta whakaakona rātou ki te whakahua tika i te kupu 'tumeke', me te aha, pararē ana ngā waha ki te tiwhā i te kupu mō te roanga atu o tā rātou haere.

I āta whakamāramahia ki ngā iwi nei ko wai Te Taura Whiri i te Reo Māori, he aha āna mahi, me ētahi āhuatanga kua pā ki tō tātou reo i roto i ngā tau. Kawea ake ana te mānuka ki te hāpai i te reo Māori e ngā uretoa o Wēra, o Ingarangi me

Kenia. Mai kore ake rātou, i whai wāhi ai te reo Māori ki tēnei o ngā mahi ngahau ka tū ki Te Whanganui-a-Tara ia tau.

Ā kāti, ina tahuri tātou ki te whakanui i ngā mahi hākinakina, ka taea te whakanui ki te reo Māori. Nō reira e whakaaro ana Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te whakatairanga i te reo i ngā kakari hākinakina matua ā te tau e tū mai nei.

He aha te kai a te rangatira? He kōrero, he kōrero, he kōrero

Ki te pono te whakataukī kua huaina ake nei, kāore e kore ko te wāhi ki te Ture Reo Māori 1987 me Te Taura Whiri i te Reo Māori, ko te tiaki tonu, ko te penapena tonu, ko te rokiroki tonu i te kōrero hei 'kai' mā te iwi nui tonu.

Kāore pea e tino mārama ana te uara nui me ngā painga o te Ture Reo Māori 1987, otirā o Te Taura Whiri i te Reo Māori. Kua eke pea ki te wā e whakamāramahia ai te wāhi ki te Ture me tōna tari ki te tiaki i ngā kai mā ngā rangatira o āpōpō kāore anō i whānau mai. Inā rā, kua takoto ake te mahere a te Minita mō ngā Take Māori, arā, kia noho mai te rāngai reo Māori ki raro i te maru o Te Mātāwai.

TE TURE REO MĀORI 1987

Ko tā te Ture Reo Māori 1987, he whakaū i te whai mana o te reo Māori (me te whai mana anō o te tangata ki te kōrero Māori), ko tāna anō, he whakaū i te noho taonga mai o te reo Māori ki te iwi Māori.

Nā te Ture nei anō i tū ai Te Taura Whiri i te Reo Māori me tana kāhui kaimahi, ko tā rātou he noho hei tūtei whānui mō te reo, he tuku whakaaro ki te kāwanatanga kia tiakina tonuhia te reo, he whakatairanga hoki i te reo kia noho tonu hei reo kōrero mō ngā rangi katoa. Kīhai i whakatūria Te Taura Whiri i te Reo Māori hei māngai mō te reo o tēnā, o tēnā iwi, kāo, i whakatūria kē ki te tautoko i ngā iwi me ō rātou wawata, ā rātou mahi whakarauora i ō rātou reo.

Ka taea pea te whakarite te Ture ki te 'pātaka kai' e pupuri ana i te mana me ngā āhuatanga ūkawa o te reo.

TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI – NGĀ KAIWHIRI

I te whakatūnga o Te Taura Whiri i te Reo Māori, ko te mahi a te Toihau ko te kōkiri i ngā take e pā ana ki te reo. Ko Tā Kingi Matutaera Īhaka rāua ko Timoti Kāretu ngā kaihautū o te waka i ngā tau tōmua o te Tari. E rua, e rua, i kaha ki te whakaputa kōrero ki te motu, otirā ki te ao, mō ngā āhuatanga e whakararu ana i te reo, e hāpai ana rānei i te reo. I kaha hoki a Tīmoti ki te huri i te motu ki te mahi tahi ki tēnā, ki tēnā iwi, ki ngā pouako reo Māori hoki o te ao mātauranga, ka mutu nā tēnei mahi a rātou ko tana kāhui kaiwhiri, i mōhio ai ia ki ngā take i noho mōrearea ai tō tātou reo.

Ko te aronga nui a ngā kaiwhiri o taua wā, ko te mahi tahi ki ngā Māori e kohara nui ana ki te reo, e kaingākau ana ki te reo, e whakapau kaha ana ki te reo. I tika anō kia pēnei – inā rā, iti iho i te kotahi miriona tāra te pūtea whakahaere a te Tari me tana kōiti o rangapū. Heoi te mea ka taea e tērā moni, ko te whakapau kaha ki ngā wāhi e tino raru ana – arā, te tautoko i te hunga i hiahia kia toitū tonu te reo.

I te tau 1999 ka whāia he ara kē, ka riro mā te Toihau me te Kaiwhakahaere Matua te tari e ārahi. Ko te wāhi ki ngā kaiwhiri ko te noho hei māngai mō te reo, ko te

whakatakoto rautaki whakarauora i te reo, ko te wāhi ki te Kaiwhakahaere Matua, ko te whakatinana i ngā mahi kua takoto mai ki te Ture Reo Māori, tae atu ki ngā mahi whakatairanga.

Ko te mahi mātāmua a Te Taura Whiri i te Reo Māori, otirā a te Toihau me ngā kaiwhiri, ko te wānanga, ko te kōkiri i ngā take e pā ana ki te reo, ko te whakaoho i te iwi ki ngā take nei, ko te karanga hui nui mō te reo – kaua te kawe i ngā mahi e tika kē ana mā ngā iwi e pīkau. Ki te kore hoki ngā take nei e whakaarahia ake e tētahi, kua kore e kōrerohia.

TE TAURA WHIRI I TE REO MĀORI – ĀNA KAWENGA, ĀNA MAHI

He kawenga ā Te Taura Whiri i te Reo Māori i raro i te Ture Reo Māori 1987, he mana anō hoki tōna. E whakaaehia ana tana hanga kaupapa whakatairanga i te reo, he kawenga anō hoki tāna ki te tautoko i ngā iwi, i ngā apataki hoki ki te whakatakoto, ki te whakatinana i ā rātou ake mahere whakarauora reo.

Kia whāia anō te whakataukī i te tīmatanga o ngā kōrero nei. Me he kōrero te kai a te rangatira, ā kāti, ko te wāhi ki Te Taura Whiri i te Reo Māori he whaiwhai ake i āna kawenga kia pūkai tonu mai ai te kupu, te kōrero hei hākari mā te iwi, haere ake nei.

Ko tā Te Taura Whiri i te Reo Māori hei whakatinana i āna kawenga, ko:

- **Te Reo o te Kāinga/Haporī** – te waihangā me te whakatinana kaupapa tuku pūtea hei tautoko i ngā iwi Māori me ngā apataki reo Māori ki te whakarauora i te reo;
- **Te Taha Tōrangapū** – te mahi ngātahi ki te kāwanatanga (ngā tari kāwanatanga me ā rātou kātipa) kia puta ai he hua ki te reo me te hunga kōrero Māori;
- **Te Reo Pāpāho** – te whakatairanga i te reo ka whakaoho ai i te iwi nui tonu ki ngā take e whakararu ana i ngā mahi whakarauora i te reo;
- **Te Reo Rangatira** – te whai kia eke āna mahi i tōna tari ki ngā taumata, arā, kia Māori, kia whai kounga āna kōrero, kia whakatakoto paerewa ia mō te reo, kia whakatakoto paearu hoki mō āna whakamātauau, (kaiwhakamāori ā-tuhi, ā-waha, tae atu ki a Whakamātauria tō Reo Māori), kia whāngai kōrero tonu ia ki tāna putunga kōrero Māori, kia aroturuki hoki ia i te kounga o te reo e whakaputaina ana i te rāngai tūmatanui, kia hanga kupu hou, te aha atu, te aha atu.

Ki te kore he pātaka, he whata, he wāhi penapena kai, ki te kore te hunga whakatipu kai, te hunga taka kai, ko ngā kai ka horahia ki te aroaro o ngā mokopuna kua arero pārera, kua kore i manehu, i motuhanga, me te kai o te tau mutu te rite.

Te Māharaharatanga Nui o te Iwi Māori ki Tōna Reo Rangatira

Kua roa te kounga o te reo e noho ana hei māharaharatanga mā te hunga matatau ki te reo, me te hunga whakapau kaha kia hoki ake tō tātou reo rangatira ki te ora. Waihoki, he take tēnei kua nui kē atu te kōrerohia i ēnei ngahurutanga tau nei.

E noho mai ana te kounga o te reo o te pouaka whakaata, o ngā reo irirangi, tae atu hoki ki te ipurangi me ngā momo tānga katoa hei take kōrero, he take wānanga i te rāngai tūmatanui, i te rāngai tūmataitai.

I te mutunga o te tau ka taha nei, ka whakaritea e Te Mātāpuna, otiia e Te Taura Whiri i te Reo Māori, kia tae ake ētahi o te hunga e māharahara nei ki tētahi hui, ki konei āta matapaki ai, āta wānanga ai, mai kore ake e takoto he kōrero e whakaae ai, e mārama ai te katoa he aha tēnei mea te kounga o te reo, me pēhea hoki te ine. Ko te whakaaro matua o te Tari, ki te taea tēnei, kua taea te paku āwhina ake te hunga e ngana ana ki te whakarauora i ō rātou ake mita, kua whai āwhina hoki ko te katoa.

I pau te rangi katoa ki te hui, ka mutu kotahi anō te mea i mārama ai te katoa, he take nui tēnei, he take uaua, waihoki, ka mutunga kore te kaupapa e wānangahia ana. Heoi, hei whakaaro ake mā tātou katoa, anei ngā pātai matua i tukua ki te hui:

- Te kounga o te reo? Kia ahatia?
- He aha te take o te whakarauora i te reo Māori? E whakarauoratia ana te reo nei mō wai?
- He take nui tēnei, he take hauwarea noa iho rānei?
- Mā te reo Māori rawa e kīia ai koe he Māori, e mārama ai rānei koe ki te tikanga Māori?
- E tino tawhiti ana te reo hou i te reo o nehe? Mehemea āe, me pēhea e tata ake ai tētahi ki tētahi?
- He aha tēnei mea te kounga o te reo?

I paku taupatupatu ngā whakaaro o ētahi ki ngā whakaaro o ētahi, engari kāore he mate o tērā. Ko te mea nui kē, e kōrerohia ana te take nei, e tuwhera ana te ngākau o te katoa ki te kimi rongoā.

E whai ake nei ētahi o ngā whakaaro i puta i te hui:

- Ka hia tau e whakahauhia ana te hunga whakangungu pouako o Aotearoa kia whakatakoto paerewa mō ngā ākonga e hiahia haere ana hei kaiako reo Māori. Kāore anō tēnei i tutuki. I kaha tautokona te whakaaro kia eke te matatau o te hunga e haere ana ki te whakaako tamariki ki tētahi paerewa matatau tonu. Ka mutu, me whakamātau te pai o ngā reo i te hounga atu ki ngā kura whakangungu, ka ine anō ai i te putanga iho. Mā reira e mōhiotia ai mēnā kua pakari ake ngā reo Māori i roto i ngā tau e whakangungua ana, kāore rānei.
- He tohu te āta noho ki te wānanga he aha te kōrero tika, he aha rānei te kōrero hē (te kounga) i te ora o te reo Māori.
- Mō te wāhi ki te kounga o te reo, he mea nui te

whai i te tiketiketanga o te reo, ahakoa te wāhi me te kaupapa kōrero. Ko te mita hoki o te reo tētahi āhuatanga hei nanao atu mā te hunga ako i te reo, ā, haere ngātahi ai ēnei mea katoa kia pakari ai te reo o te tangata. Ko te whāinga nui ko te tiketiketanga o te reo, arā, te kōrero tika i te reo, kātahi ka eke haere atu ki te kounga o te reo, ā, kei tua atu ko te tohungatanga o te kōrero. Koinā te taumata. Ko te kounga ko te mōhio ki te tika me te pai o te whakatakoto i te kupu kōrero.

- Ko tētahi raruraru, ko te peke tonu atu a te tangata ki te ako i te reo ūkawa o te marae, kotahi atu ki ngā rangi tūhāhā i mua i te whakapūmau i te reo kai parāoa noa nei ki roto i a ia.
- Me kōrero anō hoki te kounga o te reo i te horopaki o te kōrero, me te hāngaitanga o te reo me te kupu ki taua horopaki. Hei tauira, kāore i tika kia tahuri rawa te hunga whakarongo ki ngā rongo o te wā ki te wherawhera papakupu e mārama ai rātou ki ēnei kōrero. Mā ngā taringa o te iwi nui tonu ērā kōrero, nō reira kia māmā, kia mārama ngā kōrero ki te hapori whānui.
- Ko tētahi āhuatanga whakararu i te kounga o te reo ko te rerekē haere o te tikanga o te kupu, o te rerenga kōrero, o te kīwhaha rānei, ā, noho mai ana he tikanga hou mō te kupu.
- E kīia ana mā ngā iwi e whakarite he aha te kounga o te reo, engari kāore i te kotahi ngā whakaaro o ngā iwi mō tēnei take. Mā Te Taura Whiri i te Reo Māori kē pea ngā paerewa mō te kounga o te reo e whakatakoto.
- Ko te wāhi kē pea ki Te Taura Whiri i te Reo Māori ko te whakatakoto paearu kounga hei ārahi i te rāngai reo Māori. Ko te mea nui kē, kia mārama te rāngai nui tonu ki ētahi whakaaro e tohu ana i te kounga. Ki te whāia ngā paearu e te marea, ko te painga atu, ki te kore, e taea te aha.
- Ko tētahi raruraru nui kei te rāngai whakaora reo, ko te āhuatanga ki te whakatangata whenua i te reo ki roto i te marea. Ko te mea nui kua mahue ko te upoko pakaru o te iwi kia noho tangata whenua mai anō te reo mā te kōrero kē i te reo (arā, kia kaha ake te kōrerohia), ā, kia kaua e waiho noa iho mā te whakaae anake ā-waha, engari mā te whakatinana i te whakaaro. Me tautoko mai te kāwanatanga i ngā mahi e rongo whānuitia ai te reo Māori puta noa i te motu, puta noa i te iwi whānui, hei tauira, ko te waiata i te waiata o te motu ki te reo Māori.
- Mō ū tātou tipuna. Kia kaua e moumou tā rātou i tākoha mai ai, ngā hekenga werawera o te hunga nā reira i tū ai tēnei whare (te tari o Te Taura Whiri i te

Reo Māori). Mō mua, mō muri.

- Mēnā e kīa ana ko te reo te mauri o te mana Māori, ko te kounga pea te ora o tērā mauri. Mēnā karekau he kounga kua kore e tino ora te mauri o te mana Māori. Kua kore i hā ora te reo, kua hā mate kē.

Hāunga anō ngā whakaaro o tēnā, o tēnā i tae ake ki te hui, i mārama te noho mātāmua mai o te kounga o te reo ki te ngākau o te hunga e kaha ana ki te whakaora ake i te reo. Ko te oranga tonutanga o ngā waihotanga mai a ngā tūpuna ki a tātou, ā tātou tikanga. Ki te hiahia tātou kia mau tonu te iho o ngā waihotanga mai ki a tātou, arā, te reo o tēnā, o tēnā iwi me ā tātou tikanga katoa, me reo

motuhenga tā tātou i ngana ai ki te whakarauora.

E manako ana te ngākau he haeata kei te mahere rautaki mō te reo Māori a Te Minita mō ngā Take Māori, inā rā, e noho mātāmua mai ana ‘te kounga o te reo’ ki te rautaki. Ka kōrero tonu Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ngā apataki o te rāngai reo mō tēnei take, mai kore ake e otī tētahi anga te whakatakoto e tohu ana, e ine ana i te haere whakamua o ngā mahi whakatakoto paearu tohu i te kounga o te reo. Ki te hiahia tāpae whakaaro mai koe mō te take nei, tukua mai ki a: juanita@tetaurawhiri.govt.nz

Ka mutu i konei.

He Pātaka Kupu

I te tau 2008 ka whakaterea e Te Taura Whiri i te Reo Māori tana papakupu i tuhia ki te reo Māori katoa, hei tautoko ake i te hunga kua mārō haere te takahī i te huarahi ako i te reo. Ko He Pātaka Kupu tēnei.

Ko te take matua i whakaputaina ai he papakupu ki te reo Māori anahe, ko te whai kia mau tonu te whakaaro Māori ki ngā whakamārama mō te kupu Māori, arā, kia kaua te kupu Māori e whenumi i te whakamārama Pākehā.

Ko tētahi atu whāinga nui, ko te noho mai o te pukapuka nei hei putunga kōrero Māori nō ngā rā ki tua, inā rā, ko te huhua tonu o ngā rerenga kōrero e whakataurira ana i te kupu i tikina atu i ngā tuhinga o mua, pērā i ngā nūpepa o tērā atu rautau me te tīmatanga o tērā rau tau.

Mai i te whakaterenga o He Pātaka Kupu, e haere tonu ana ngā mahi tuhi papakupu a Te Taura Whiri i te Reo Māori. Ko te mahi i tēnei wā, ko te rapu me te whakauru i ngā kupu i mahue i te putanga tuatahi, me te tuhi whakamārama, aha atu mō ēnei o ngā kupu. E whakaurua ana anō te kīwhaha, te kupu whakarite, me ētahi kupu o te ao hou e kaha ana te kawea e ēnei whakatupuranga. Ko ētahi atu ka waiho mō ūna anō papakupu whāiti, pērā i tō te pūtaiao, i tō te pangarau, i tō te toi, i te aha atu.

He nui te pūtea i whakapaua e Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te taha hangarau o te mahi nei, nō reira e tika ana pea kia whāia tonuhia tēnei o ana mahi. Kotahi anō pea te raruraru nui, ko te kimi tangata ka kaingākau ki

te mahi, engari neke atu i tērā, ko te tangata ka oke kia pakaru rā anō ngā hamuti ki te mahi tika i te mahi. Ko tēnei tangata ka ketuketu haere ki hea, ki hea ki te kimi i te tikanga pono o te kupu. He tangata tēnei kāore e pōhēhē heoi anō tāna he whakamāori i te whakamārama Pākehā o te kupu, ana kua oti. Kāo, he tino pōhēhē tēnei.

Ehara tēnei i te mahi māmā, he mahi taumaha, he mahi kāore e oti i te wā poto, he mahi e tūtakarerewa ai te moe i te pō i runga i te ngākaurua, i te wehi kei tawhiti kē atu tāna i tuhi ai i tā ngā mātua tūpuna i mōhio ai. Heoi anō, ahakoa ēnei kōrero, ko wai te tangata ka tika i a ia ngā mea katoa i te whāwhātanga tuatahi? He atua, he atua, e kore hoki e taea e te aitanga a Tiki. Ko te pai o te mahi nei, ka rima, ka ono pea ngā tāngata ka titiro ki te kupu, kia whakaae rawa te katoa kua tika, kātahi anō ka kīa kua tika.

I ngā rā kei te tū iho, ka kaha ake te pīrangihia o te papakupu whāiti mō tēnā, mō tēnā kaupapa. Kei te kaha tonu Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te hanga kupu hou, kei te kaha hoki Te Tāhuhu o te Mātauranga ki te whaiwhai ake i ngā papakupu whāiti nei hei āwhina ake i ngā marautanga. He mahi tika. He tohu ora te tipu tonu o te reo, ka mutu e tika ana kia tipu tonu, kia pai ai te whāwhā atu a ā tātou tamariki mokopuna ki te ao hou, ka whakamārama ai i taua ao ki te reo Māori. He rangitahi hoki ngā hangarau o naianei, he marama kē, he taonga hou kē. Tē taea te aha atu i te tautoko, i te ako tonu, kia kore ai e mahue ki muri.

He Pātaka Kupu

He āhuatanga kāore i tika i te kore e mōhio,
i te kore rānei e whakaaro ki te mea tika.

Pāwhiritia a
konei mō te
rēpapakupu

Toitū te Reo Māori – Te Huarahi Hou mō te Raihana Kaiwhakamāori ā-Tuhi

I ēnei tau tata nei, kua mārama te kite i te kore e hāngai o te whakamātautau ā-tuhi kotahi mō ngā kaupapa maha tonu hei tikanga whakamātau i te kāhui o ēnei rā e ngākaunui ana ki te mahi, engari he reo tuarua te reo Māori ki a rātou.

- Ko Toi Reo Māori te ingoa o ngā whakamātautau kaiwhakamāori ā-tuhi, ā-waha.
- He kawenga ā Te Taura Whiri i te Reo Māori i raro i te Ture Reo Māori 1987 – ko tētahi ko te whakatakoto whakamātautau kaiwhakamāori, ka whakawhiwhi tiwhikete kaiwhakamāori ā-tuhi, ā-waha ki ērā ka puta pai.
- Kāore Te Taura Whiri i te Reo Māori e whakahaua ana e te Ture kia whakahaere kura whakangungu kaiwhakamāori. Ko te mate kē, kotahi anō te akoranga e āta whakaako ana i ngā mahi whakamāori, ko te akoranga paerua a Tame Roa tērā i Te Whare Wānanga o Waikato. Atu i te mahi a Tame, kāore e tino tautokohia ana te hunga ngākaunui ki tēnei o ngā mahi. Nā konei i whai ai Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te whakahaere kura whakangungu. Ko te mea kē hei whakaaro ake mā ngā ākonga e haere ake ana ki ngā kura whakangungu, e haere kē mai ana rātou kia whakangungua ki ngā tikanga whakamāori ā-tuhi, ā-waha, ki te whakamātau hoki i ō rātou pūkenga whakamāori kōrero. Kaua ki te ako tonu i te reo. Ehara koinā te kaupapa o te kura whakangungu. Ko te whakapono kē ia, kua eke te reo o te hunga whai mai i ngā taumata tiketike tonu, otiiā, e matatau ana rātou ki te reo Māori me te reo Pākehā.
- Ki te whai mai te tangata i ngā mahi o te Toi Reo Māori, me mōhio ia nā te mātanga tēnei mahi, me kanohi hōmiromiro ia, me ngākau pono, me āta whakaaro hoki ia ki ngā kōrero e whakamāori ana ia. Me ū pono a ia ki aua kōrero, kia kaua e kotiti ake i aua kōrero, kia kaua e kaha ake tōna reo i tō te ringa tuhi ake, kia kaua e mahue he kōrero, kia kaua rānei e kuhuna atu he kōrero, ōna ake whakaaro rānei. Me āta whakaaro hoki te kaiwhakamāori ki te hunga mā rātou ngā kōrero. Mēnā i tuhia ngā kōrero ake mā te tamariki, me māmā, me mārama te whakamāoritanga ki te tamariki.
- E whakahaungia ana Te Taura Whiri i te Reo Māori e te Ture whakatū i a ia, kia āta whakatakotoria, kia āta pānuihia anō hoki ngā paearu e mākangia ai ngā whakamātautau. Ka mutu me rite te kounga o ngā paearu nei ki ngā paearu e whāia ana puta i te ao. Kua otī ēnei te whakatakoto, ka mutu e rite ana ki ngā paearu e kawea ana i te ao hei whakamātau i te hunga e reo tuarua ana ki a rātou te reo o te whakamāoritanga ka otī mai. Ko te mahi ināianei ko te kimi huarahi e eke ai ngā mahi a ngā kaiwhakamāori haere ake nei, ki ngā taumata, ahakoa whakamāori ā-tuhi, ā-waha, ka mutu kia tokomaha ake rātou e noho mātanga mai ana ki tēnā, ki tēnā rārangī kaiwhakamāori. Inā rā, kei te nui kē atu ngā mahi mā te kaiwhakamāori, ko te nuinga o te mahi e ahu mai ana i te ao mātauranga. Koinei ngā kōrero ka ārahi i ngā pouako o ngā kura, ka horahia anō hoki ki ā tātou tamariki.
- He māmā te kī ake kia reorua ngā pānui ahakoa huri ki hea i Aotearoa nei. Ko te mate kē, ki te kore e āta mahia ngā mahi e te kaiwhakamāori whai raihana, ko wai ka mōhio ka pēhea te pai, te hē rānei o te mahi? Ehara anō hoki te tangata whai raihana i te atua, he wā pea tōna e hē ai ia. Heoi anō, ki te hē tana mahi, ka taea te whakatakoto amuamu mō tāna i mahi ai, ka mutu ki te āta tirohia, ka kitea te tika o te amuamu mōna, ka taea e Te Taura Whiri i te Reo Māori te unu tana raihana. E whai mana ana Te Taura Whiri i te reo Māori ki te pēnei i raro i te Ture Reo Māori. Ki te hē te whakamāoritanga a te tangata kore raihana, e taea te aha, atu i te tangimeme i muri. Kua kore he hokinga ake mā te hunga utu i a ia ki te mahi i te mahi, atu i te kawe i a ia ki te Ture. Āe, he mate katoa ēnei, engari ko te mate nui atu i tēnei, ko te whata mai o ngā pānui reo Māori me te pōhēhē a te marea e tika ana. Nā wai, nā wai kua toka ngā hē nei ki roto i te tangata, kua māmā ake te neke i te maunga i te whakakore i ngā hapa o te tangata.
- Kei te kaha te taka mai o ngā kawenga mō te kounga o te reo ki te kaiwhakamāori – ahakoa mārama rātou ki tēnei, kāore rānei. Ko rātou anō hoki te hunga tērā tonu ka hanga kupu hou. Koinei hoki tētahi wāhi o tā rātou mahi. Kia āta noho rawa ia ki te mahi i te mahi, hei reira rawa ia kite ai, e hika ē, kāore he kupu Māori mō tēnei kupu Pākehā. Kāore he whakahē mō tēnei, he mahi tika. He ao kē āpōpō, he ao kē ātahirā, me āhei tonu tātou ki te kōrero, ki te whakamārama i ngā ao hou nei ki te hiahia tātou kia ora tō tātou reo.
- Kei wareware hoki te kaiwhakamāori, ko tāna i whakamāori ai, koirā tāna i waiho ai ki ngā reanga kāore anō i whānau mai. Ko te pātai ia, ‘ae rānei e eke ana tāna i whakamāori ai ki te kounga kua whakatauirahia mai e te hunga nā rātou ngā momo kōrero katoa i waiho mai hei pānui mā tātou?’. He pātai pai tēnei, he pātai hei whakaaro ake anō mā te hunga ka ngau te pene ki te tuhi ki te reo Māori.
- Ko te hunga i whai mai i tērā wā, ko te hunga i whakatipuria ki te reo Māori, kāore he tirotiro mō te tika o te whakatakoto kōrero, mō te taha wetereo, mō te kīwhāha, mō te kīrehu, te aha, te aha. Nō rātou te reo, i a rātou te hōhonutanga o te whakaaro Māori

me te whānuitanga o te kupu. Ahakoa te kaupapa, ka taea e rātou te whakatakoto ki te reo Māori, me te aha, ko te nuinga o tērā reanga i puta pai noa iho i ngā whakamātautau. I te tau 1990, i puta ngā ihu o tētahi haurua, neke atu rānei o te hunga i whakauru mai. Kia whakatairitea tērā ki ērā i whakauru mai i te tau 2012, kāore he tangata kotahi i puta.

- Kotahi anō te whakamātautau i ngā tau tōmua o ngā whakamātautau nei, ko ngā kōrero o roto i tikina atu i ētahi kaupapa maha tonu, pērā i te ao rongoā i te mate, i te pūtaiao, i te ture, i te ao rangatōpū, i ngā tauaki whakamaunga atu, i ngā ruri o te ao Pākehā, i hea, i hea.
- I te arotaketanga o te Toi Reo Māori, ka mārama te kitea he reo tuarua kē te reo Māori ki te hunga o muri mai i te tau 1990.
- Ahakoa te puta o te hunga nei i ngā akoranga o te paerua mō te reo, e whāiti tonu ana, e pāpaku tonu ana ngā reo, he mahi nui e taea ai e rātou te maha atu o ngā kaupapa e whakaurua ana ki ngā whakamātautau.
- I kitea te tino pai, te autaia tonu o ētahi ki te whakamāori i tētahi, i ētahi rānei o ngā kaupapa o ngā whakamātautau, engari ko te tikanga kē ia, me pai ki ngā kaupapa katoa. Mehemea i whāiti mai ngā whakamātautau o taua wā ki tētahi ao kotahi, kāore e kore kua puta pai ētahi atu.
- I roto i ngā wānanga tahi a Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ētahi atu rāngai, e tautokohia ana te whakaaro kei te ao mātauranga, kei te ao pāpāho, kei te rāngai tūmatanui me te rāngai ture te nuinga o ngā tono whakamāoritanga. Nā konei i whai ai te Tari kia whāia he huarahi hou, ka whakawhāti mai i tēnā, i tēnā whakamātautau ki tēnā, ki tēnā ao, kia puta ai he mātanga, he tohunga whakamāori mō tēnā, mō tēnā rāngai.
- Me mātau ngā kaiwhakamāori ki ētahi kōrero whānui tonu, engari me mātau anō ki ngā kupu o ngā kaupapa whāiti pērā i ngā kupu mō te pūtaiao, mō te pāngarau, mō te hangarau.
- Mō te tau 2014 kua whakakorea te whakamātautau ā-tuhī kaupapa whānui, kua whakawhāitihiā mai te whakamātautau ki te ao mātauranga. Katoa ngā kōrero ka tikina atu i te rāngai mātauranga, ka mutu kua noho mai ngā ingoa o te hunga ka puta ngā ihu hei tohunga kaiwhakamāori mō te ao mātauranga. Waihoki, kua noho mai ō rātou ingoa ki tētahi rārangī hou mō te ao mātauranga anahe.
- Kei tōna \$127 miriona tāra te moni e whakapaua ana e te kāwanatanga ki ngā hōtaka me ngā kaupapa e whai ana kia nui ake, kia pai ake ngā hua ka puta ki ngā ākonga o te reo Māori i te ao mātauranga, nō reira me mātua whakapau kaha tātou kia piki ake te kounga o ngā mahi whakamāori i tēnei o ngā rāngai. E whai ana te Toi Reo Māori kia pēnei te āhua. Ko te whāinga matua a ngā whakamātautau nei, ko te whakapiki ake i te kounga me te paerewa o ngā mahi whakamāori kōrero, kia tokomaha ake hoki ngā mātanga whakamāori e puta ana i ngā whakamātautau, haere ake nei.
- Mā te whakahou i ngā whakamātautau nei me te aroturuki tonu a Te Taura Whiri i te Reo Māori i te rāngai kaiwhakamāori, tērā tonu e piki ake ai te kounga o te mahi, waihoki te kounga o te reo e whakamahia ana, e kōrerohia ana i te whānuitanga atu o ngā hapori.

Te Toi Reo Māori ki Te Kura Reo o Waimārama 2014

Nā Stephanie Huriana Fong (Te Rarawa)

I te Rātapu, te 5 o ngā rā o Kohitātea, ka tau atu tētahi kāhui o te reo Māori nō ngā hau e whā ki runga o Te Kura Kaupapa Māori o Te Ara Hou, ki Ahuriri, nā runga i te karanga a ngā tohunga o te manaaki, a ngā hapū o te marae o Waimārama, kia huihui atu a ngāi hiakai ki te reo ki te 25 o ngā kura reo o Waimārama. I paku rerekē ngā whakaritenga o te kura nei i tēnei tau, inā rā, e toru kē ōna wāhanga, kia āhei atu ai ngā taumata katoa o ngāi arohanui ki te reo. Ahakoa iti nei te reo, ahakoa matatau, ahakoa kei taumata o waenga rānei te tangata e tau ana, he hua ka puta ki a ia i te kura nei.

Nā Tīmoti me tana tira mātanga ngā whakaakoranga i kawe ki Te Kura Whakapakari Reo mā te hunga kua waia ki te ako, ki te kōrero hoki i te reo Māori anake, pērā i ērā kura reo kē atu huri noa i te motu. Hei aronga hou mō te kura, i tū hoki ko Te Kuhunga ki te Reo Māori, he wānanga hei whai mā te hunga he iti noa te reo, he mea whakahaere e Te Ataarangi ki Te Wairoa. Ko te tuatoru o ngā wāhanga o te kura ko te Toi Reo Māori, he kaupapa whakangungu i te hunga e pīrangī whai ana i te raihana

whakamāori a Te Taura Whiri i te Reo Māori, ā, koirā te aronga o ngā pitopito kōrero nei.

Tekau mā toru mātou ngā ākonga i te tuatahi rawa o ngā wānanga o te Toi Reo Māori i whakahaeretia ngātahitia ki tētahi kura reo, ā, inā te pai o ngā mahi, te reka o ngā kōrero, me te tau o te noho ā-whānau. Ko te manako ia, ka toaitia pēneitia te kaupapa. Nā runga i ngā whakarerekētanga ki te raihana whakamāori, me

te whakaaro kia whakakorea atu te whakamātautau aro whānui, ka whakawhāitihi mai ngā kōrero i tēnei tau ki te rāngai mātauranga, koia pū te aronga matua o ā mātou mahi i ngā rangi e toru me te haurua i piri ai mātou. Nō tā mātou kite atu i ngā ngoikoretanga, otirā i te hē o ētahi tauira whakamāoritanga mō te rāngai mātauranga, me te rongo anō i te nui o te pūtea e whakapaua ana ki ngā mahi whakamāori i taua rāngai, i mārama pū ai mātou he aha i pēnei ai.

Nā Te Haumihiata Mason ngā mahi i wāhi i te Rāhina ki āna whakaakoranga mō te taha ki te whakamāori ā-tuhi, ā, pūrena ana te kete mātauranga i tēnei tohunga ki te reo me ūna āhuatanga katoa. Arā noa atu ngā pūkenga o te kaiwhakamāori me ngā mea hei whakaaro ake māna, e kīa ai ia he mātanga. Hei āpitī ki te kawenga kia ū ki te rārangi whanonga tika, whanonga pono hoki mō te kaiwhakamāori, me eke te kounga o tōna reo Pākehā, kia mārama ai ia ki ngā kōrero ake, kia taea ai, otirā, kia tika ai te whakamāori. Me ū hoki te whakamāori ki te āhua o ngā kōrero ake - mēnā he pūrākau mā te tamaiti nohinohi te kōrero e whakamāorihi ana, kia kaua e whakamāori anō nei he tuhinga nā Rūrūtao. Me ū ki te reo o te rāngai, me whai whakaaro hoki ki te hunga mā rātou te tuhinga - me mārama ki a rātou - ki te kore, he aha rā tōna take? Me mau i a koe te ngako o te kōrero ake i tō whakamāoritanga - me Māori te rere, me kaua e ū rawa ki te whakatakoto Pākehā, waihoki, kia kaua e mahue i a koe he whakaaro o ngā kōrero ake, kia kaua hoki e āpitihia he whakaaro nōu ake. E mōhiotia ana me tika te taha wetereo, heoi, i te reo tuhi, me ū hoki ki ngā tikanga tuhi, tae atu ki te whakamahinga tika o te tohutō - ki te kore, he wā tōna ka tino hē rawa atu nei ū kōrero - hei tauira, tirohia ngā whakamārama mō te 'weta' me te 'wēta' i tā Wiremu papakupu - ko tētahi he ngārara, ko tērā atu he mea tino rerekē rawa atu! He wā tōna me waihangā he kupu hou, ā, chāra i te mea ka kapohia noatia he kupu - arā noa atu ngā tikanga hei whai, tae atu ki te kawenga kia āta whakatakotoria te whakapapa o tō kupu. Koinei noa ētahi o ngā mea huhua hei whakaaro ake mā te kaiwhakamāori, nā reira kei pōhēhē te tangata, 'He kōrero Māori au, he kōrero Pākehā hoki, ka 'maramara keke' noa te mahi whakamāori.' Anei au e kī nei, engari mō tēnā!

I te Rātū, ka tukuna te rākau whakaako ki a Ian Cormack, he mātanga whai raihana nō te ao mātauranga mō te whakamāori ā-tuhi, ā, i mīharo katoa mātou i ngā mahi ka oti i a ia. Kei pōhēhē tātou ko ngā mahi whakamāori e hiahia noatia ana ki Aotearoa nei - ao te pō e tau atu ana he tono whakamāoritanga ki a Ian i ngā tini tōpito o te ao. He nui ēnei he kōrero rorohiko mā ngā kamupene pēnei i a Microsoft e whai nei kia whakamāorihiā āna hōtaka ki ngā reo katoa o te ao, tae atu hoki ki te reo Māori. Nā, i a mātou e whakamātautauhia ana ki ēnei momo mahi whakamāori, ka whakaūngia te mana nui o te ū ki te reo o te rāngai, inā rā, arā noa atu ngā kupu kua oti kē te whakamāori, ka auau te whakamahia i te ao rorohiko, ā, ahakoa tō pai, tō kore rānei e pai ki ētahi kupu, heoi anō tāu he whakamahi ake, i te mea kua oma kē te hōiho. Nā Ian hoki ētahi hōtaka rorohiko hei āwhina i te kaiwhakamāori i whakamārama ake, nāna hoki ētahi rauemī i tuku mai hei āwhina anō, ā, i tino rangona te ngākau marae o te tangata oha nei, kāore i paku matapiko.

I riro mā Rangi McGarvey (he mātanga whai raihana

mō te whakamāori ā-tuhi, ā-waha) rāua ko Tākuta Henry Liu (Tumuaki Tuarua, Heamana o te Komiti mō te International Database of Complaints and Disciplinary Decisions, International Federation of Translators) ngā akoranga e whakahaere mō te toenga o te wānanga, ā, kātahi te tokorua koi ko tēnei. Ko ngā mahi whakamāori ā-waha te aronga, ā, tū ana a Rangi ki te kauhau i te reo Māori, rere ana rānei te reo Māori i a wai kē atu i te akomanga, ko tā Henare he huri haere ki a mātou katoa, ka tūturi ki ū mātou taha, ka areare taringa mai, ko tā mātou he whakapākehā ā-waha i ngā kōrero Māori e rere ana i taua wā tonu. I pau te toenga o te kura ki ngā kōrero a Henare rāua ko Rangi me tā mātou wānanga i ngā tini āhuatanga o te whakamāori ā-waha. Ko Henare i kauhau mō ngā uauatanga, ngā tikanga, ngā mātāpono, ngā whanonga tika, aha atu anō. He wā tōna i tata ānini te pīnatī i te nui o ngā mea hei whakaaro ake, heoi, nā te pai o tana whakaari mai - rere ana ngā ringa, korikori ana te tinana, rangona ana te wairua hiamō - ka ū tonu atu mātou. Mō te taha ki a Rangi, mārakerake ana te kitea o tōna koi, otirā o tōna tohungatanga ki te whakamāori ā-waha. I reira katoa mātou e whiuwhiu pātai ana mō te āhua o ngā mahi i te Whare Pāremata, i ngā kōti, i ngā whakawātanga a Te Rōpū Whakamana i Te Tiriti o Waitangi, i runga marae, i hea ake rānei, ā, rangona ana ngā tini āhuatanga. I te mutunga iho i ako ai mātou, hei āpitī ki ngā pūkenga whakamāori, me kīrituna, me tau te mauri, me ū hoki te kaiwhakamāori ā-waha ki te pono me te tika, ki ngā tikanga whakamāori, otirā ki tōna ngākau Māori, mā reira ia e angitū ai.

Hei whakakapi ake māku, ko ngā mea i titi ki te pīnatī ko te nui mārika o ngā mahi, otirā o ngā taimahatanga ka ūhia ki te kaiwhakamāori, me te huhua hoki o ngā mea hei whakaerotanga ake māna i a ia e whakamāori ana. Ko te painga atu kia roa ake tā mātou whakangungu, tā mātou wānanga hoki i ngā āhuatanga katoa o te whakamāori i mua i te tahuri ki te whakamātautau, otirā, kia nui ake i te kotahi te whakamātautau i te tau hei whai mā te hunga hiakai. Heoi, nā runga i ngā here o te wā me te pūkoro, tē taea. Nā konā te manako kia nui ake ngā huruhuru ki te manu o te Toi Reo Māori, kia pai ake ai tana rere. He ara roa me takahi e mātanga ai te tangata hei kaiwhakamāori, ka mutu, me mātanga rawa e puta ai te ihu i ngā whakamātautau nei. Heoi, ki te whakakotahi a Pukumahi me Rae Whakawerawera ki a Kanohi Hōmiromiro, ki a Taringa Rahirahi, ki a Hinengaro Kakama, tērā pea ka taea. Ki te kore, mā te aha i te ngana tonu, mei kore noa rā e puta te ihu ū tōna wā, nē hā!

Ngā tauira o te Toi Reo Māori

Mā te Kāinga me te Haporī mā te Reo!

Kia ita!

Te Taura Whiri i te Reo Māori
MAORI LANGUAGE COMMISSION

Ko Hinemoa Ruataupare Awatere, rātou ko Ruiha Anderson, ko Emma Royal, ko Te Rangikaiwhiria Reiri.

E ai ki ngā tohunga whakarauora reo o te ao, mā te whakahoki i te reo ki ngā kāinga (te whāngai a ngā mātua i te reo ki ngā tamariki) me ngā haporī e ora tonu ai taua reo.

I roto i te ngahurutanga tau ka taha, ko te whāngai a tētahi reanga i te reo ki te reanga o muri mai te aronga nui a Te Taura Whiri i te Reo Māori. Hei āwhina ake i te whakatinanatanga o tēnei, kua tohua e te Kāwanatanga, i āna Whakaritenga Tahua 2013, kia tāpua anō he pūtea mō ētahi kaupapa matua pērā i a Mā te Reo, te Kaupapa Reo mō te Haporī (CBLI) (i whakahaeretia e Te Tāhuhu o te Mātauranga i mua), tae atu hoki ki a He Kāinga Kōrerorero/Te Kura Whānau Reo e whakahaeretia nei e Te Ataarangi.

I te marama o Haratua o tērā tau, ka puta te kōrero a te Minita mō ngā Take Māori, a Tākuta Pita Sharples, e kī ana kua whakapikihia ngā pūtea mō ngā kāinga me ngā haporī, me te aha, piki ake ana te pūtea a Mā te Reo mai i te \$2 miriona ki te \$2.5 miriona ia tau, ka mau tonu te pūtea i whakaritea mō He Kāinga Kōrerorero (te kaupapa ārahi whānau i ō rātou kāinga ki te kōrero Māori), kātahi ka whakatūria he kaupapa hou, ko Te Kura Whānau Reo tērā (e arotahi ana ki ngā whānau e rumakina ana ā rātou tamariki ki te reo i te kura).

Nā runga anō hoki i te mōhio ki te pai o te whakatōpū i ngā pūtea mō te taha whakahaere, ka whakatau te Minita mō ngā Take Māori me te Minita mō te Mātauranga, a Hekia Parata, kia whakawhitia te taha whakahaere o te CBLI (te Kaupapa Reo mō te Haporī) ki Te Taura Whiri i te Reo Māori.

Hui katoa, kei tōna \$6 miriona te pūtea hei toha mā Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ngā iwi, ki ngā hapū, ki ngā whānau me ngā kauapapa whakarauora i te reo Māori e whāia ana i te haporī.

Hei tā Pita Paraone, te Tumuaki Takawaenga o te Tari, "E kore e taea tō tātou reo rangatira te whakarauora

mai i te papa 14 o tētahi o ngā whare tiketike o Te Whanga-nui-a-Tara. Ka mutu, kia kaua e riro mā ngā āpiha a ngā Minita a te Kāwanatanga e whakatau me pēhea e whakahokia ai e tēnā, e tēnā iwi ō rātou mita ki te ora. Koinei i noho nui mai ai ngā kaupapa kua huaina i runga ake nei, inā rā, e whakapaua ana ngā pūtea i runga i te mōhio o ngā haporī ki a rātou anō, me pēhea hoki e takahi whakamua ai ngā kaupapa whakaora reo kua whakatakotoria, kua maheretia e rātou. Kei roto anō hoki i a rātou te reo e hiahia ana rātou kia kōrerotia i waenganui i a rātou. Kāore i tua atu i tērā."

Mai i te tau 2001, \$1.8 miriona te tahua a Mā te Reo kua tohaina e Te Taura Whiri i te Reo Māori i ia tau. Kei tōna 1300 nei ngā kaupapa, ngā mahi mō te reo kua whāia i roto i ngā tau 12 ka taha. Hei tā Tuehu Harris, te Kaiwhakahaere Matua o ngā tahua nei, "Ko tētahi hua nui kua puta i te 12 tau nei, ko te nui o ngā wānanga reo kua whakahaeretia hei whakapakari i ngā waha kōrerō i ngā paepae me ngā reo karanga o te marae. Arā anō hoki ngā kohinga kīwaha ā-iwi, ngā kohinga kupu me ngā papakupu kua hangaia hei rokiroki ki tētahi putunga kōrerō mā tēnā hapū, mā tēnā iwi, kia taea ai e ngā reanga kāore anō i whānau mai te toro tō rātou ake reo ā tōna wā.

Kua whai wāhi atu anō a Mā te Reo ki te āwhina ake i ngā marae ki te whakatakoto mahere reo kia taea tonuhia ai ngā kawenga o te marae te whakatutuki ki te reo Māori āpōpō, ātahirā. E pēnei ana ētahi o ngā marae i te kore tonu o tētahi mahere reo mā te iwi nui tonu. Waihoki, ko ngā iwi kāore i nui te moni, kāore rānei e āhei atu ki ngā tahua, ki ngā rauemi, e kaha ana rātou ki te whakatakoto rautaki taumata teitei, tētahi tauira ārahi rānei kia taea ai te whakatakoto mahere reo mā te iwi. E ai anō ki tā Tuehu Harris, "Ko tā te tahua nei me tāna rokirokinga kaupapa o ngā tau 12 ka taha nei, he whakaatu i te kore e eke o ngā wawata katoa mō te whakarauora i te reo o tēnā iwi, o tēnā hapū i te mahere kotahi, i te rautaki

kotahi. Ehara hoki tēnei i te hiahia o te hunga e āta mahi ana i te mahi; ko rātou te hunga mōhio he aha kei te hapai ō rātou haporī, me pēhea hoki e haere whakamua ai tā rātou e ngana nei.”

Nā, kua whai nei Te Taura Whiri i te Reo Māori kia whakahaere ngātahitia āna mahi toha i ngā tahua mō te reo i runga i te tika me te pai, e whakapono ana a Tuehu Harris kei ngā tau 13 e tohaina ana te tahua a Mā te Reo te kōrero nui: “E noho mātāmua mai ana ngā tikanga kua whāia ki te toha i te tahua a Mā te Reo hei tautoko i ngā kōiti o rangapū pērā i ngā whānau, i ngā marae, i ngā hapū me ngā kāhui iti o ngā haporī i roto i ā rātou mahi whakarauora i te reo Māori. Kua riro mā te CBLI e mārama ake ai mātou ki ngā mahi me ngā kawenga a ngā iwi nunui, tae atu ki ngā rōpū e aro nui ana ki te whānuitanga atu o te motu, me te wāhi ki a rātou ki te āwhina, ki te tautoko i ngā kōiti o rangapū i ā rātou rohe. Mā te mahi tahi a ngā taumata e rua nei e mōhiotia ai e hia te moni e whakapaua ana i te rohe, e whakapaua ana ki te aha, ka mutu e whakapaua ana ki a wai. Mā konei e puta ai he hua ki te katoa, e kore ai hoki e pūruahia te kaupapa reo i tēnā rohe, i tēnā haporī.”

I tētahi taumata anō, e anga nui ana te titiro ki ngā kāinga. Ko He Kāinga Kōrerorero me Te Kura Whānau Reo ērā tahua. Hei tā Tuehu Harris, “Ka titiro te taha whakahaere o Te Taura Whiri i te Reo Māori ki ngā moni e whakapaua ana ki ētahi taumata e toru – ki ngā kāinga, ki ngā hapū/haporī me ngā rohe/iwi. Ka tāpiri atu ai hoki ko ngā mahi whakatairanga a te Tari e aro nui ana ki te motu nui tonu – e whakapono ana mātou ka pai ake tā mātou toha pūtea ki te tautoko i ngā kaupapa i te whānuitanga atu o te motu, kia kaua e whiwhi ko ētahi, ka mahue ko ētahi, kia tautokona ko ngā wāhi e tino raru ana me ngā wāhi kāore anō i tae atu he kapa kotahi ki a rātou. E tika ana anō kia pēnei.”

He paku whakamārama mō tēnā, mō tēnā Tahua:

MĀ TE REO – HE KŌRERORERO WHĀNUI

- I whakatūria a Mā te Reo i te tau 2001 ki te tautoko i ngā kaupapa me ngā mahi mō te reo i te haporī.
- Nā te tahua a Mā te Reo i whai wāhi atu ai Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te mahi tahi ki te hunga e whai ana i ā rātou ake kaupapa mō te reo.
- E āhei ana ngā iwi, ngā hapū, ngā marae, ngā whānau, ngā whakahaere Māori me te tangata ko tōna kotahi ki te tono pūtea i a Mā te Reo (engari kaua ngā whakahaere kāwanatanga, ngā whare mātauranga, kaua anō hoki te hunga e whakawhiwhia ana ki te moni mō te reo, ahakoa haere tika atu te moni ki a rātou, ka whai kē rānei i te ākau roa e tae atu ai ki a rātou).
- I whakatūria tētahi komiti whakahaere i te tahua, ko Te Rōpū Tautoko te ingoa. E noho mai ana ki te komiti nei he kanohi mō Te Taura Whiri i te Reo Māori, mō Te Māngai Pāho mō Te Tāhuhu o te Mātauranga, mō Te Puni Kōkiri, me tētahi tokowhā mō te haporī Māori. Ko tā rātou mahi he whakatau ko wai ka whiwhi pūtea, ko wai kāore e whiwhi.

TE WHIRINGA 13 - 2013

- 135 ngā tono pūtea i tērā tau, neke atu i te \$4.7 miriona te wāriu o ngā tono.
- E 44 ngā tono i whakaachia, \$1.237 miriona te wāriu.

He nui tonu ngā tono kāore i whiwhi i te mahue o ētahi kōrero tautoko i ā rātou tono. E āta tirohia ana anō e Te Taura Whiri i te Reo Māori ngā tono nei, ā, tērā pea e whiwhi tonu ai ētahi.

E whai ake nei ngā karangatanga reo i whakaachia mō te Whiringa 13:

Mahere Reo	e 4	\$43,700
Rauemi Reo	e 5	\$126,804
Hui Nui/ Mahi Whakatairanga	e 8	\$227,234
Wānanga Reo	15	\$279,628
Kura Reo ā-Iwi	e 6	\$299,860
Kura Whakapakari Reo	e 4	\$220,000
Hui Nui ā-Motu	e 2	\$40,000

- Mai i te tau 2009 ka whatīia ake he pūtea i a Mā te Reo hei pūtea Whakawhiwhinga Rautaki. Ko tā tēnei o ngā pūtea he tautoko i ngā hui nui o te motu pērā i a Te Matatini, me ngā Kura Whakapakari Reo e whā.

Hei te 30 o Paengawhāwhā 2014 e pānuihia ai ngā rā mō te Whiringa 14 i te pae tukutuku a Mā te Reo.

Ki te hiahia āwhina anō koe, haere ki tā mātou pae tukutuku i www.ma-tereo.co.nz. Me waea mai rānei ki tētahi o ngā kaiāwhina a Mā te Reo i 0800 MA TE REO (628 373).

HE KĀINGA KŌRERORERO – 2013

- I tīmata ake a He Kāinga Kōrerorero i te tau 2004, ka mutu i te tau 2013 neke atu i te 150 ngā whānau kua whai wāhi mai ki te kaupapa i ētahi rohe e 20.
- Ko tā ngā Pouārahi he toro, he ārahi i ngā whānau nei ki te kimi huarahi e taea ai e tētahi reanga te whāngai te reo Māori ki te reanga o muri mai. Hui tahi ai ngā whānau katoa o tētahi rohe ia marama.
- Ko Te Taura Whiri i te Reo Māori kei te whakahaere i te kaupapa, ko ngā kautawa a-motu, ā-rohe a Te Ataarangi kei te whakatinana.

TE KAUPAPA REO MŌ TE HAPORI (CBLI)

He Rautaki Whakarauora Reo i Roto i te Iwi

- I tērā tau i whakaae te Minita mō ngā Take Māori me te Minita mō te Mātauranga kia whakawhitihia te kaupapa nei (\$2.317 miriona i te tau) ki Te Taura Whiri i te Reo Māori. Ko te Tāhuhu o te Mātauranga e whakahaere ana i te pūtea i mua.
- I whakawhitihia te tahua nei i te paunga o Whiringā-ā-nuku 2013, ka mutu i tēnei wā, e haere ana ngā mahi kōtui i tēnei o ngā tahua me te tahua a Mā te Reo.

Te Wiki o te Reo Māori, Haere Ake

ĀKONA HE KUPU IA WIKI

Hei te paunga o Hōngongoi mahuta ake anō ai Te Wiki o te Reo Māori i te pae, me te aha, kua tīmata ake te para huarahi kē mōna. He ara nui tonu kua maheretia, heoi, nā runga i te hiahia o Te Taura Whiri i te Reo Māori kia kaha ake te kōrero Māori a te marea ia rā, kua whai kia roa ake i te wiki kotahi te arotahi ki tō tātou reo.

Mehemea kāore anō i hau te rongo ki a koe, ko te kaupapa matua mō Te Wiki o te Reo Māori i te tau 2014, ko Te Kupu o te Wiki, ka mutu ka 12 marama te kaupapa nei e haere ana. Ko tā ‘Te Kupu o te Wiki’, he āta whāngai, he āta whakatairanga i ētahi kupu e 50 i ētahi wiki e 50. Hei tā Pita Paraone, te tumuaki takawaenga o te Tari, “Ka nui ake te hua e puta mō te reo ki te pau te tau katoa ki te akiaki i te iwi nui tonu ki te kōrero Māori, tēnā i te wiki kotahi. Ki te ako te marea i ētahi kupu e 50 i te tau kotahi, ka kaha ake te āwhiowhio, te kitea hoki o te reo puta noa.”

Ka whakatairangahia Te Kupu o te Wiki ki ngā paepae katoa, ki te ipurangi, ki te reo irirangi, ki te pouaka whakaata, tae atu hoki ki ngā pae pērā i te pukamata, i te paetihau.

He āhua rite te kaupapa nei ki tā te kōhungahunga ako, he kupu ka mau i tēnei rāngi, hei āpōpō he kupu kē, hei ātahirā, he kupu kē noa atu. Nā wai ā, kua nui haere tāna puna kupu, kua ako me pēhea te tuitui kia tika, mōhio rawa ake kua mārō te kōrero. Ki te kaha, ki te ū te katoa, kāore e roa kua hoki ake anō te reo ki te kāinga, ki te wāhi mahi, ki te hapori nui tonu. Hei Te Wiki o te Reo Māori, hei te **21 o Hōngongoi 2014** whakaterea ai Te

Kupu o te Wiki, ka whakatairangahia e Te Taura Whiri i te Reo Māori tētahi kupu ia wiki ā tae noa ki te 13 o Hōngongoi 2015. Ko te mānuka kua takoto i konei ko te whakahau i te motu nui tonu kia kawea ō rātou ngākau e ngā mahi whakatairanga mō Te Wiki o te Reo Māori, mō te tau katoa. “Ka nui te tahuri mai a te marea ki te rangi tuatahi o te wiki, heoi, haere te wiki, kua memeha noa. Tae rawa ake ki te Rāmere, ko te whakaaro ia, ā kāti, kua mutu rā tēnā raruraru mō tēnei tau. Ko tā tēnei o ngā kaupapa, he whai kia kore tērā tūāhua – inā rā, ki te ora tonu te reo nei, me roa ake i te wiki tōna whai take ki te tangata!”

HE RAUEMI TAUTOKO I TĒNEI KAUPAPA

E whakatakotohia ana e Te Tihi – te tīma kawe i ngā mahi whakatairanga, ngā mahi whakawhititanga whakaaro o te Tari, ētahi rauemi tautoko i te kaupapa nei. Hei tauira, e hangaia ana e rātou he rauemi hei whakarongo mā te taringa, he rauemi paparua i te kupu, whakapuaki i te kupu Pākehā, whakatauira ake i te kupu i tētahi rerenga kōrero.

Kua whakatauira hia mai ēnei momo rauemi i te ao whānui – hei tauira, ka taea te ako ‘i a koe e huri ana i ngā toa’ i Hawai’i. I ngā toa hoko kai nunui o reira, ka taea te tohu tō waea-i ki ngā pānui kai reorua, kua āwhinahia tō ako i te kupu, me te whakamahi i taua kupu i tētahi rerenga kōrero. “Kua tirohia e mātou te kaupapa nei i Pāniora, i Hawai’i, i Wiwī me Wērā, ka mutu he rite tonu te āhua o te kawe i a ia puta i te ao.”

Mō te roanga ake o ngā kōrero, haere ki te wāhangā mō Te Wiki o te Reo Māori i: www.koreromaori.co.nz.

NGĀ KAUPAPA REO MĀORI 2014

TE KAUPAPA	TE RĀ	HE WHAKAMĀRAMA
Te Toi Reo Māori	Te 12 o Paengawhāwhā 2014	Whakapā mai ki a: Juanita Teepa – Te Taura Whiri i te Reo Māori Īmēra: juanita@tetaurawhiri.govt.nz Waea: 04 471 6737
Te Kura Reo o Raukawa	Te 27 o Paengawhāwhā – 01 o Haratua 2014	Whakapā atu ki a: Louis Armstrong Īmēra: louis.armstrong@raukawa.org.nz Waea: 0800 RAUKAWA
Te Kura Reo ki Te Waipounamu 2014. Te Puna Wānaka, CPIT, Ōtautahi	Te 27 o Paengawhāwhā – 01 o Haratua 2014	Whakapā atu ki a: Paulette Tamati-Elliffe Īmēra: paulette.tamati-elliffe@ngaitahu.iwi.nz Waea: 0800 524 8242 or 021 714 658
WIPCE (World Indigenous People's Conference on Education) 2014. Campus of Kapiolani Community College on the island of Oahu in the Hawai'i Archipelago.	Te 19-24 o Haratua 2014	Mō te roanga atu o ngā kōrero whakapā atu ki a: NHEA (Native Hawaiian Education Association) P. O. Box 1190 Wailuku, Hawai'i 96793 Īmēra: wipce2014@gmail.com Waea: 1-866-528-3353 Waea Whakaahuia: 1-877-444-0212
Whakamātauria Tō Reo Māori (Ngā whakamātautau kimi i te taumata reo o te tangata me te matatau o te tangata ki te reo o te rāngai tūmatanui)	Te 10 o Pipiri 2014 (ka kati ā te 27 o Haratua 2014)	Whakapā mai ki a: Juanita Teepa – Te Taura Whiri i te Reo Māori Īmēra: juanita@tetaurawhiri.govt.nz Waea: 04 471 6737

Me he kaupapa reo tāu e pīrangia ana koe kia whakaurua ki He Muka, whakapā mai koa ki a:
Betty Hauraki īmēra: betty@tetaurawhiri.govt.nz Waea: 04 471 6042 / 027 242 4067